

Psihološki Mehanizmi Religijskog Sinkretizma: Kognitivna i Socijalna Analiza Stvaranja Novih Vjervanja

Autor: Davor Moravek

Sažetak

Ovaj rad istražuje temeljne psihološke mehanizme koji pokreću religijski sinkretizam, definirajući ga kao aktivan i kreativan adaptivni proces, a ne kao puku teološku anomaliju. Analiza se temelji na sintezi tri ključna teorijska okvira: Teoriji kognitivne disonance (Festinger, 1957), Kognitivnoj znanosti religije, s naglaskom na konceptualnom miješanju (Fauconnier i Turner, 2002), i Teoriji socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1979). Rad apstrahira proces od specifičnih religija i umjesto toga analizira psihološke dinamike uključene u spajanje različitih tipologija vjervanja. Istražuje se kako kognitivna disonanca potiče reinterpetaciju u susretu politeističkih panteona s nametnutim monoteizmom. Nadalje, analizira se kako mehanizam konceptualnog miješanja omogućuje stvaranje novih, hibridnih metafizičkih sustava koji integriraju naizgled suprotstavljene koncepte, poput linearnih (abrahamskih) eshatologija s cikličkim (karmičkim) sustavima, dualističkim (zoroastrijskim) utjecajima i animističkim ili šamanističkim praksama. Na socijalnoj razini, rad propituje ulogu religije kao ključnog alata za formiranje kohezivnih unutar-grupa kao odgovor na opresiju i marginalizaciju. Zaključuje se da je sinkretizam univerzalni kognitivni i socijalni proces neophodan za ljudsku adaptaciju i kontinuirano stvaranje smisla.

Ključne riječi: religijski sinkretizam, kognitivna znanost religije (CSR), kognitivna disonanca, teorija socijalnog identiteta, konceptualno miješanje, komparativna psihologija religije, monoteizam, politeizam, karma, šamanizam

Uvod: Sinkretizam kao Psihološki Fenomen

Religijski sinkretizam, proces spajanja i miješanja elemenata iz različitih religijskih tradicija u novi, koherentni sustav vjervanja, predstavlja jedan od najfascinantnijih i najkompleksnijih fenomena u povijesti ljudske duhovnosti (Stewart i Shaw, 1994). Iako se često manifestira kao odgovor na povijesne okolnosti poput osvajanja, migracija ili trgovine, temeljni pokretači ovog procesa duboko su ukorijenjeni u ljudskoj psihologiji. Sinkretizam nije puki zbroj svojih dijelova; on je adaptivni odgovor uma na kulturni i psihološki pritisak, kreativni čin koji rješava unutarnje konflikte, gradi nove identitete i nudi smisao u svijetu koji se mijenja. Ovaj izvještaj pruža iscrpnu analizu psiholoških mehanizama koji stoje iza razvoja religijskog sinkretizma, propitujući temeljnu ulogu religije kao adaptivnog mehanizma. Ovaj rad pozicionira se na sjecištu filozofije religije (UDK 1:2), socijalne filozofije (UDK 1:316) i kognitivne psihologije, nudeći integrirani model za razumijevanje ovog fenomena.

Da bi se razumjela psihološka suština sinkretizma, nužno ga je razgraničiti od srodnih koncepata (Stewart i Shaw, 1994). Eklekticizam označava selektivno usvajanje doktrina bez njihove suštinske integracije. Kulturna apropiacija često opisuje posuđivanje elemenata od strane dominantne kulture iz marginalizirane. U mnogim povijesnim slučajevima, sinkretizam je upravo suprotno – strategija preživljavanja i otpora potlačene kulture. Sinkretizam, dakle, predstavlja

jedinstven proces u kojem se diskretne tradicije asimiliraju i transformiraju u novu, funkcionalnu cjelinu.

Analitički okvir ovog izvještaja počiva na tri ključna stupa suvremene psihologije. Prvo, Teorija kognitivne disonance (Festinger, 1957) pruža model za razumijevanje sinkretizma kao mehanizma za razrješenje psihološke napetosti. Drugo, Kognitivna znanost religije (CSR) nudi uvid u temeljne mentalne procese, poput konceptualnog miješanja (Fauconnier i Turner, 2002), koji omogućuju umu da stvara hibridne koncepte. Treće, Teorija socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1979) objašnjava kako nove sinkretičke prakse postaju temelj za formiranje kohezivnih zajednica.

Ovaj rad će primijeniti ove teorijske okvire ne na specifične religije, već na apstraktne tipologije vjerovanja i njihove interakcije. Analizirat ćemo psihološke procese koji se odvijaju prilikom susreta:

Politeističkih panteona i strukturiranog monoteizma.

Cikličkih, karmičkih sustava i linearnih, abrahamskih eshatologija.

Dualističkih sustava (proizašlih iz tradicija poput zoroastrizma) i njihovog spajanja s drugim teološkim okvirima.

Animističkih i šamanističkih praksi i njihove integracije u formalizirane religijske strukture.

Kroz ovu apstraktnu analizu, izvještaj će pokazati da religijski sinkretizam nije marginalni fenomen, već manifestacija temeljnih kognitivnih i socijalnih procesa koji su u srcu ljudske sposobnosti za stvaranje kulture, identiteta i smisla.

Metodološki Okvir

Ovaj rad koristi metodu teorijske i komparativne analize utemeljene na sintezi literature. Ne provodi se novo empirijsko istraživanje, već se postojeća temeljna djela iz socijalne psihologije, kognitivne znanosti i sociologije religije primjenjuju za stvaranje jedinstvenog objašnjavajućeg modela religijskog sinkretizma.

Kriteriji za odabir teorijskih okvira temeljili su se na njihovoj sposobnosti da objasne različite, ali komplementarne aspekte fenomena:

Teorija kognitivne disonance (Festinger, 1957) odabrana je jer pruža najsnažniji model za objašnjenje početnog *motivacijskog okidača* za promjenu vjerovanja, posebno u uvjetima vanjskog pritiska i prisile.

Kognitivna znanost religije (posebno Fauconnier i Turner, 2002) odabrana je da objasni *kognitivni mehanizam* – kako ljudski um tehnički stvara nove, hibridne koncepte koji su koherentni i pamtljivi.

Teorija socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1979) odabrana je da objasni *grupnu dinamiku* – kako se individualne kognitivne adaptacije pretvaraju u kolektivni identitet i kohezivnu društvenu strukturu.

Odabir apstraktnih tipologija vjerovanja (npr. "monoteizam vs. politeizam", "ciklički vs. linearni sustavi") namjerna je metodološka odluka. Ove tipologije odabrane su jer predstavljaju fundamentalne točke teološkog, metafizičkog i socijalnog sukoba zabilježene kroz povijest

religija. Korištenjem apstraktnih modela umjesto specifičnih studija slučaja, cilj je povećati univerzalnost i teorijsku moć objašnjenja, čineći model primjenjivim na različite povijesne i suvremene kontekste.

Dio I: Kognitivne Osnove Spajanja Vjerovanja

Stvaranje sinkretičke religije započinje u ljudskom umu. Pojedinci se moraju suočiti s kognitivnim izazovom pomirenja različitih sustava vjerovanja. Ovaj dio istražuje temeljne kognitivne mehanizme koji omogućuju ovu mentalnu sintezu.

Kognitivna Disonanca: Katalizator Promjene i Adaptacije

Teorija kognitivne disonance (Festinger, 1957) opisuje stanje intenzivne psihološke nelagode koje nastaje kada pojedinac istovremeno drži dva ili više suprotstavljenih uvjerenja, ili kada se njegovo ponašanje kosi s njegovim uvjerenjima. U kontekstu religijskog sinkretizma koji je nastao pod prisilom, kognitivna disonanca je primarni motor koji pokreće proces adaptacije.

Povijesni kontekst susreta autohtonih politeističkih tradicija s nametnutim, kolonijalnim monoteizmom pruža savršen primjer paradigme prisilnog popuštanja (Festinger, 1957). Zamislimo populaciju čiji je duhovni život utemeljen na bogatom panteonu funkcionalnih božanstava i štovanju predaka. Kada dominantna sila nametne novu, ekskluzivnu monoteističku religiju, nastaje nepodnošljiv psihološki konflikt:

Kognicija A (Temeljno Vjerovanje): "Božanstva moje tradicije (npr. bog groma, božica plodnosti, duhovi predaka) stvarna su, moćna i temelj su mog identiteta."

Kognicija B (Prisilno Ponašanje): "Moram javno prakticirati rituale nove vjere, štovati jednog, ljubomornog Boga i njegove propisane posrednike (svece, anđele), kako bih izbjegao kaznu."

Ove dvije kognicije su u izravnom sukobu. Odbijanje ponašanja (B) je opasno po život. Potpuno napuštanje vjerovanja (A) znači dubok gubitak kulturnog identiteta. Um stoga pribjegava kreativnom rješenju: redefiniranju odnosa između konfliktiranih elemenata.

Sinkretizam se pojavljuje kao ingeniozan psihološki mehanizam za smanjenje ove disonance. Stvara se nova kognicija koja ih povezuje: **Kognicija C (Sinkretičko Rješenje):** "Posrednici (sveti) dominantne religije zapravo su manifestacije, ili 'maske', naših autohtonih božanstava." Ova ključna reinterpretacija transformira prisilno ponašanje u čin otpora i očuvanja. Štovanje određenog sveca zaštitnika više nije izdaja vjere u tradicionalnog boga groma; to postaje prikriveni način štovanja tog boga. Na taj način, vanjsko ponašanje postaje usklađeno s unutarnjim vjerovanjem, čime se psihološka napetost neutralizira. Politeistički panteon nije uništen, već je kognitivno *presložen* unutar monoteističkog okvira, gdje bivša božanstva preuzimaju nove uloge kao posrednici.

Konceptualno Miješanje: Um kao Sinkretički Stroj

Dok kognitivna disonanca objašnjava *zašto* dolazi do sinkretizma, teorija konceptualnog miješanja (Fauconnier i Turner, 2002) pruža model *kako* se taj proces odvija. Stvaranje novih značenja temeljni je proces ljudske misli. Sinkretički koncepti nisu samo preimenovani stari; oni

su kognitivno novi entiteti s emergentnim svojstvima.

Nadalje, šira Kognitivna znanost religije (CSR) pruža temeljne koncepte koji objašnjavaju zašto je ljudski um tako plodan za stvaranje religijskih ideja. Kao prvo, hipoteza o Hiperaktivnom uređaju za detekciju agensa (HADD) (Barrett, 2004) sugerira da su ljudski umovi evolucijski podešeni da pretpostavljaju prisutnost svjesnog agensa (osobe, duha, boga) iza nejasnih ili značajnih prirodnih događaja (npr. šuškanje u grmlju, grmljavina). Sinkretizam stoga djeluje na bogatom "tržištu" agenata koje ljudski um prirodno generira. Kao drugo, Teorija uma (ToM) omogućuje ljudima da tim agentima pripisuju namjere, želje i uvjerenja, tretirajući ih kao socijalne partnere. Sinkretizam je, u tom smislu, i kognitivna re-negocijacija socijalnih odnosa s tim hibridnim, nadnaravnim agentima.

Mrežni model konceptualnog miješanja (Fauconnier i Turner, 2002) sastoji se od *Ulaznih prostora* (znanje o različitim domenama), *Generičkog prostora* (zajednička struktura) i *Izmiješanog prostora* (gdje nastaje hibridna cjelina).

Primijenimo ovo na interakciju različitih metafizičkih sustava:

Primjer 1: Politeistički posrednik + Monoteistički posrednik:

Ulazni Prostor 1 (Politeistički): Znanje o božanstvu raskrižja; on je čuvar vrata, posrednik između svjetova, mora biti prvi pozvan u ritualu.

Ulazni Prostor 2 (Monoteistički): Znanje o svecu/anđelu koji je "vratar" zagrobnog života, čuvar ključeva.

Generički Prostor: Apstraktna uloga "ČUVARA PRISTUPA" ili "VRATARA".

Izmiješani Prostor: Stvara se nova, sinkretička figura koja nasljeđuje ključeve iz jednog sustava i kontrolu nad raskrižjima iz drugog.

Primjer 2: Karmička eshatologija + Abrahamska eshatologija:

Ulazni Prostor 1 (Karmički): Koncepti cikličkog postojanja, reinkarnacije, karme i konačnog oslobođenja.

Ulazni Prostor 2 (Abrahamski): Koncepti linearnog vremena, jednokratnog života, uskrsnuća, konačnog suda te vječnog raja ili pakla.

Generički Prostor: Koncept "ZAGROBNOG ŽIVOTA" i "MORALNE ODGOVORNOSTI".

Izmiješani Prostor: Stvara se niz hibridnih vjerovanja. Na primjer, duša može prolaziti kroz više života (iz Prostora 1) kako bi se *pročistila* prije nego što stane pred *osobnog Stvoritelja* na *konačni sud* (iz Prostora 2).

Ovi novi koncepti često su kognitivno privlačni. Prema teoriji minimalno konstraintivnih koncepata (MCI) (Boyer, 2001), religijske ideje koje su najuspješnije su one koje su uglavnom intuitivne, ali krše jedno ili dva temeljna ontološka očekivanja (npr. biće koje je poput čovjeka, ali je nevidljivo i sve zna). Sinkretički koncepti savršeno se uklapaju u ovaj model.

Moć Simbola: Mehanizmi Reinterpretacije i Apstrakcije

Simboli su temeljni jezik religije. U procesu sinkretizma, simbolička reinterpretacija i apstrakcija ključni su kognitivni mehanizmi. Simbolička reinterpretacija je proces u kojem se postojećem simbolu iz jedne tradicije (npr. dominantni religijski simbol) dodjeljuje novo značenje koje ga

povezuje s drugom tradicijom. Apstrakcija je proces koji omogućuje sinkretičkoj religiji da evoluiira i postane univerzalna. Apstrakcija uključuje odvajanje religijskog koncepta od njegovog specifičnog utjelovljenja i njegovo pretvaranje u općenitiji princip. Kroz apstrakciju, sinkretička religija sazrijeva, prelazeći iz faze reaktivnog preživljavanja u fazu proaktivnog nuđenja univerzalne duhovne poruke.

Dio II: Socijalna Psihologija Formiranja Novog Religijskog Identiteta

Dok kognitivni mehanizmi objašnjavaju spajanje vjerovanja unutar pojedinca, socijalna psihologija pruža ključ za razumijevanje kako se ti procesi kristaliziraju u kohezivne zajednice. Ovdje propitujemo ulogu religije kao temeljnog alata za formiranje socijalnog identiteta.

Od Potlačenosti do Identiteta: Formiranje Unutar-Grupe

Teorija socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1979) tvrdi da dio našeg samopoimanja proizlazi iz pripadnosti društvenim grupama. U kontekstu opresije, gdje je dominantna kultura sustavno obezvrjeđivala identitet potlačene grupe, religija postaje ključno poprište za izgradnju alternativnog, pozitivnog socijalnog identiteta.

Kada su autohtone prakse (npr. animizam, šamanizam) demonizirane, prakticiranje sinkretičke religije postaje čin kulturnog otpora. Tajna priroda ovih praksi stvara izuzetno snažnu granicu između "nas" (unutar-grupe praktikanata) i "njih" (van-grupe opresora). Pripadnost unutar-grupi, potvrđena kroz složene inicijacijske rituale, pruža osjećaj posebnosti i moći. Religija tako postaje alat za psihološko osnaživanje.

Ova dinamika može se dodatno strukturirati kroz ekološki sustavni model (Bronfenbrenner, 1979). Za potlačenu grupu, *mikrosustav* je sama sinkretička zajednica – obitelj i ritualna praksa. *Egzosustav* predstavlja strukture dominantne moći koje vrše pritisak (npr. kolonijalna vlast, dominantna crkvena institucija) iako pojedinac nema izravnu interakciju s njima. *Makrosustav* je sveobuhvatna kulturna ideologija i vrijednosni sustav koji definira njihove prakse kao "primitivne" ili "pogrešne". Sinkretizam je stoga složen psihološki odgovor koji djeluje na svim ovim razinama istovremeno, omogućujući pojedincu i grupi da pregovaraju o svom identitetu unutar neprijateljskog ekološkog sustava.

Promoviranje Nove Vjere: Karizma, Kredibilitet i Zadovoljavanje Duhovnih Potreba

Uspjeh novog religijskog pokreta ovisi o njegovoj sposobnosti da privuče sljedbenike. To se postiže kombinacijom karizmatičnog vodstva, uspostavljanjem kredibiliteta i ispunjavanjem dubokih duhovnih potreba.

Karizmatični vođe – bilo da se nazivaju prorocima, guruima ili šamanima – igraju ključnu ulogu. Kredibilitet vjerovanja jača se kroz "vjerodostojnost pojačavajuće prikaze" (credibility-enhancing displays - CREDS) (Henrich, 2009). To su radnje koje su toliko skupe ili zahtjevne (npr. složene inicijacije, ekstatična stanja) da signaliziraju duboku predanost.

Najsnažniji faktor privlačnosti sinkretičkih religija je njihova funkcionalnost. Dok se dominantna,

institucionalizirana religija može činiti apstraktnom, sinkretičke prakse često nude pragmatičnu i iskustvenu duhovnost. One se bave konkretnim životnim problemima i nude direktno, emocionalno iskustvo svetog kroz glazbu, ples i ekstatična stanja, što su često elementi zadržani iz šamanističkih ili animističkih korijena (Eliade, 1964).

Regrutiranje Sljedbenika i Neutralizacija Opozicije: Dinamika "Mi protiv Njih"

Jednom kada se formira snažan identitet unutar-grupe, pokreću se mehanizmi koji štite grupu. Ključni mehanizam je pristranost prema unutar-grupi (in-group favoritism) (Tajfel i Turner, 1979). Razvija se i efekt homogenosti van-grupe (out-group homogeneity effect) – percepcija da su "oni" (kritičari) svi isti, dok smo "mi" (vjernici) jedinstveni. Svaki napad izvana, umjesto da oslabi grupu, zapravo jača njezina uvjerenja i potvrđuje njezin identitet kao progonjene, ali ispravne manjine.

Dio III: Evolucija i Institucionalizacija Sinkretičkih Sustava

Sinkretizam je dinamičan proces. Vjerovanja koja nastaju u specifičnim uvjetima s vremenom se mijenjaju, prilagođavaju i institucionaliziraju.

Od Tajne Prakse do Univerzalne Vjere: Simplifikacija i Kodifikacija Doktrine

Mnoge sinkretičke religije započinju kao male, tajne zajednice s fluidnom, usmenom predajom. Da bi religija preživjela i proširila se, mora proći kroz proces institucionalizacije (Weber, 1978, o rutinizaciji karizme). Weberova šira analiza također ističe kako se religijske ideje neraskidivo vežu uz socijalnu strukturu i ekonomske interese (Weber, 1978). Institucionalizirana sinkretička religija prestaje biti samo sustav vjerovanja i postaje socijalni i ekonomski entitet sa vlastitom hijerarhijom, svećenstvom i ekonomijom darova ili plaćanja usluga. Usmena predaja postaje nepouzdana, pa se ključna vjerovanja i rituali kodificiraju u svete tekstove, što omogućuje doktrinarnu stabilnost.

Ključni psihološki mehanizam koji omogućuje ovu tranziciju je doktrinarna simplifikacija. Filozofski utemeljeni sinkretički pokreti često su svjesni čin simplifikacije: osnivač nudi radikalno pojednostavljenu i univerzalnu poruku (npr. jednakost, etika, sjećanje na jednog Boga), odbacujući vanjske obrede kao nužne.

Rađanje Temeljnih Konceptata: Sinteza Moralnih i Metafizičkih Okvira

Stvaranje novih moralnih i metafizičkih okvira nije nasumično, već logičan proces rješavanja teoloških proturječja. Nova sinteza nudi psihološki zadovoljavajući odgovor na temeljna egzistencijalna pitanja (Smart, 1998).

Sinteza dualizma: Koncepti proizašli iz tradicija poput zoroastrizma (Zaehner, 1961), koji svijet vide kao borbu dobra i zla, lako se integriraju u druge sustave. U monoteističkim okvirima, to može stvoriti snažnu kozmičku dramu s vrhovnim Bogom i moćnim, suprotstavljenim entitetom.

Sinteza šamanizma: Elementi animističkih i šamanističkih tradicija (Eliade, 1964) – poput vjerovanja u svijet duhova ili ekstatična putovanja – rijetko nestaju. Oni se reinterpretiraju. Duhovi prirode mogu postati anđeli ili demoni. Šamanistički posrednik evoluirao u novu ulogu "mistika" ili

"sveca" koji ima posebnu vezu s božanskim.

Sinteza morala i eshatologije: Kao što je spomenuto, spajanje cikličkih (karmičkih) i linearnih (abrahamskih) pogleda na zagrobni život (Smart, 1998) rješava psihološke probleme oba sustava. Ono nudi i konačnu pravdu (iz linearnih sustava) i višestruke prilike za učenje ili iskupljenje (iz cikličkih sustava), stvarajući robusniji i psihološki utješniji metafizički okvir.

Ograničenja Modela i Kontraargumenti

Ključno je priznati ograničenja ovog teorijskog modela kako bi se izbjegao redukcionizam.

Prvo, postoji rizik od *prekomjerne racionalizacije*. Korištenje modela poput kognitivne disonance može sugerirati proračunat, svjestan proces, dok je u stvarnosti on često duboko emocionalan, kaotičan, intuitivan i vođen ekstatičnim iskustvima, a ne samo logičkim rješavanjem konflikta.

Drugo, ovaj model primarno objašnjava *uspješan* sinkretizam – onaj koji je rezultirao stabilnom novom religijom. Mnogi, ako ne i većina, pokušaja sinkretizma kroz povijest ne uspijevaju. Oni mogu dovesti do povećanog konflikta, nasilnog gušenja od strane ortodoksije (koja ih proglašava herezom) ili jednostavno mogu izbljediti jer nisu uspjeli stvoriti kohezivnu zajednicu. Uspjeh, dakle, ne ovisi samo o kognitivnoj privlačnosti, već i o povoljnim socio-političkim i ekonomskim faktorima koji su izvan okvira ove psihološke analize.

Treće, kao teorijska analiza, ovaj rad ne nudi empirijsku validaciju. Model bi zahtijevao daljnje testiranje kroz specifične etnografske i povijesne studije slučaja kako bi se potvrdila njegova primjenjivost u različitim kontekstima.

Zaključak: Prema Jedinstvenom Psihološkom Modelu Religijskog Sinkretizma

Analiza psiholoških mehanizama otkriva da sinkretizam nije teološka anomalija, već duboko ljudski proces ukorijenjen u temeljnim kognitivnim i socijalnim adaptivnim strategijama. Moguće je formulirati jedinstveni, višerazinski psihološki model:

Vanjski Uvjeti (Okidači): Proces započinje pod utjecajem vanjskih okolnosti (osvajanje, migracija, globalizacija) koje stvaraju susret različitih sustava vjerovanja (Stewart i Shaw, 1994), što se može mapirati na ekološke sustave (Bronfenbrenner, 1979).

Unutarnji Kognitivni Procesi (Mehanizmi): Um odgovara na pritiske koristeći urođene alate. Kognitivna disonanca (Festinger, 1957) djeluje kao katalizator. Prirodna sklonost uma detekciji agenata (HADD) (Barrett, 2004) i konceptualno miješanje (Fauconnier i Turner, 2002) pružaju kreativni mehanizam za stvaranje novih, hibridnih ideja.

Socijalno-psihološke Dinamike (Manifestacije): Individualne adaptacije kristaliziraju se na grupnoj razini. Nova praksa postaje temelj za formiranje otpornog socijalnog identiteta (Tajfel i Turner, 1979), stvarajući kohezivnu unutar-grupu. Kroz kodifikaciju i rutinizaciju karizme (Weber, 1978), pokret se institucionalizira.

Ključni zaključak jest da sinkretizam nije devijacija, već fundamentalni i neizbježni proces ljudske kognicije. Iz kognitivne i evolucijske perspektive (Boyer, 2001), ideja o "čistoj", nepromjenjivoj religiji je psihološki neodrživa.

Implikacije ovog modela su dalekosežne. On pruža okvir za analizu suvremenih duhovnih fenomena, poput pokreta "New Age" (Hanegraaff, 1996), koji svjesno kombiniraju elemente različitih tradicija. Prepoznajući da je ovo teorijski model s ograničenjima, on ipak nudi koherentan okvir za razumijevanje izvanredne otpornosti i kreativnosti ljudskog duha u njegovoj neprestanoj potrazi za smislom.

Literatura

Barrett, J. L. (2004). *Why would anyone believe in God?* AltaMira Press.

Boyer, P. (2001). *Religion explained: The evolutionary origins of religious thought*. Basic Books.

Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development: Experiments by nature and design*. Harvard University Press.

Eliade, M. (1964). *Shamanism: Archaic techniques of ecstasy*. Princeton University Press.

Fauconnier, G., & Turner, M. (2002). *The way we think: Conceptual blending and the mind's hidden complexities*. Basic Books.

Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.

Hanegraaff, W. J. (1996). *New Age religion and Western culture: Esotericism in the mirror of secular thought*. Brill.

Henrich, J. (2009). The evolution of costly signaling, cooperative reputation, and faith. U M. Schaller, A. Norenzayan, S. J. Heine, T. Yamagishi, & T. Kameda (Ur.), *Evolution, culture, and the human mind* (str. 67-80). Lawrence Erlbaum Associates.

Smart, N. (1998). *The world's religions* (2. izd.). Cambridge University Press.

Stewart, C., & Shaw, R. (Ur.). (1994). *Syncretism/anti-syncretism: The politics of religious synthesis*. Routledge.

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. U W. G. Austin & S. Worchel (Ur.), *The social psychology of intergroup relations* (str. 33-47). Brooks/Cole.

Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology* (G. Roth & C. Wittich, Ur.). University of California Press. (Izvorni rad objavljen 1922).

Zaehner, R. C. (1961). *The dawn and twilight of Zoroastrianism*. Weidenfeld and Nicolson.